

**UYG'ONISH DAVRI DAHOSI ASARLARIDA ISHQ VA
OSHIQLIKNING YANGIHA TALQINI**

Yashar QOSIM

Ozarboyjon Milliy ilmlar akademiyasining bosh ilmiy xodimi,
filologiya fanlari doktori, professor
yashargasimov@yahoo.com

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14803580>

Annotatsiya: Maqolada yangi o'zbek adabiyoti va adabiy tilining asoschisi, ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning turkiy xalqlar, umuman, jahon adabiyoti rivojiga qo'shgan beqiyos xizmatlari haqida so'z boradi. Xususan, zabardast ijodkorning "Xamsa"si nafaqat turkiy xalqlar adabiyotida, balki butun so'z san'ati olamida yangi badiiy-falsafiy voqea bo'ldi. A.Navoiyning "Xamsa"sida dunyo va insonning mohiyati, insonning buyukligi, ma'naviy quvvati haqida shunday yangi va ajoyib g'oyalar ilgari surilganki, ular qariyb olti asr o'tgan bo'lsa ham eskirgani yo'q, o'z jozibasini yo'qotgani yo'q. Insonning tabiati va ma'naviyati, inson qalbining oliy tuyg'usi bo'lgan muhabbat, inson ma'naviy faoliyatining cho'qqisi hisoblangan oshiqlik xususiyati haqida shunday muhim va hayotiy fikrlar borki, ular bizni hamon o'ylantiradi. A.Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonida yuksak poetik uslubda ifodalangan insoniy va ilohiy ishq haqidagi badiiy-falsafiy fikrlar yuqorida aytilganlarni tasdiqlaydi. Farhod Sharq va jahon adabiyotiga zabardast ijodkor tomonidan baxsh etilgan nihoyatda yangi va betakror oshiq obrazidir. Majnun A.Navoiygacha Sharq adabiyotida juda mashhur edi. Aynan, A.Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida Farhodni Majnundek mashhur oshiq darajasiga ko'tara oldi. Maqolada yuqoridagi fikrlar Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiyning Farhod obrazlarini qiyosiy tahlil qilish orqali isbotlangan.

Kalit so'zlar: Renessans, "Xamsa", Nizomiy Ganjaviy, Alisher Navoiy, "Layli va Majnun", "Farhod va Shirin", Majnun, Farhod.

Аннотация: В статье говорится о несравненном вкладе Алишера Навои, основоположника новой узбекской литературы и литературного языка, гениального поэта и мыслителя, в развитие тюркских народов и мировой литературы в целом. В частности, «Хамса» гениального художника явилась новым художественно-философским событием не только в литературе тюркских народов, но и во всем мире словесного искусства. В "Хамсе" А. Навои были выдвинуты настолько новые и прекрасные представления о сущности мира и человека, величии и духовной силе человека, что даже по прошествии почти шести веков они не устарели и не утратили их очарование. Существуют такие важные и жизненные мысли о природе и духовности человека, о любви, как высшем чувстве человеческого сердца, о свойстве влюбленности, которая считается вершиной духовной деятельности человека, что они до сих пор вызывают мы сегодня глубоко думаем. Подтверждают наше мнение художественно-философские мысли о человеческой и божественной любви, выраженные в высокой поэтической манере в поэме А.Навои "Фархад и Ширин". Фархад – чрезвычайно новый и неповторимый образ влюбленного, данный восточной и мировой литературе гениальным художником. До А. Навои Меджнун был очень известен в восточной литературе. Именно А.Навои в своем поэме "Фархад и Ширин" сумел поднять Фархада до уровня столь же знаменитого любовника, как Меджнун. В статье вышеизложенные идеи доказываются в ходе сравнительного анализа изображений Фархада Низами Гянджеви и Алишера Навоий.

Ключевые слова: Возрождение, "Хамса", Низами Гянджеви, Алишер Навои, "Лейли и Меджнун", "Фархад и Ширин", Меджнун, Фархад.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Annotation: The article talks about the incomparable contribution of Alisher Navoi, the founder of the new Uzbek literature and literary language, a brilliant poet and thinker, to the development of the Turkic peoples and world literature as a whole. In particular, the “Khamisa” of the brilliant artist was a new artistic and philosophical event not only in the literature of the Turkic peoples, but also in the entire world of verbal art. In “Khamisa” by A. Navoi, such new and beautiful ideas about the essence of the world and man, the greatness and spiritual strength of man were put forward that even after almost six centuries they have not become outdated and have not lost their charm. There are such important and vital thoughts about the nature and spirituality of man, about love as the highest feeling of the human heart, about the property of falling in love, which is considered the pinnacle of human spiritual activity, that they still make us think deeply today. Our opinion is confirmed by artistic and philosophical thoughts about human and divine love, expressed in a high poetic manner in the poem by A. Navoi “Farhad and Shirin”. Farhad is an extremely new and unique image of a lover, given to the Eastern and world literature by a brilliant artist. Before A. Navoi, Majnun was very famous in Eastern literature. It was A. Navoi in his poem “Farhad and Shirin” who managed to raise Farhad to the level of a lover as famous as Majnun. In the article, the above ideas are proven in the course of a comparative analysis of the images of Farhad by Nizami Ganjavi and Alisher Navoi.

Key words: Renaissance, “Khamisa”, Nizami Ganjavi, Alisher Navoi, “Leyli and Majnun”, “Farhad and Shirin”, Majnun, Farhad.

XV əsrdə türk və Şərq xalqlarının bədii təfəkkürünün inkişafında silinməz iz qoymuş, özbək xalqının dahi şairi və mütəfəkkiri Əlişir Nəvainin yaradıcılığı ikinci Şərq renessansının ən parlaq hadisələrindən biri sayılır. Böyük sənətkarın yüksək istedad və məharətlə yaratdığı bütün əsərləri, ilk öncə isə məşhur və möhtəşəm “Xəmsə”si renessans estetikasının tələb və qayda-qanunlarına uyğunluğu ilə diqqəti cəlb edir. Dahi şairin “Xəmsə”sinə daxil olan dastanları dərinlən araşdıran görkəmli Nəvaişünaslar onun əsərlərində yüksək humanizm və insanpərvərlik qayələrinin aparıcı mövqeyə malik olduğunu vurğulamışlar. Ötən əsrdəki dünya və özbək ədəbiyyatşünaslığının həm də Nəvaişünaslığın görkəmli nümayəndələri V.V.Bartold (1), N.İ.Konrad (1), Y.E.Bertels (2), H.Araslı (3) A.Hayitmetov (4), S.Erkinov (5), A.Abduğafurov (6), A.Kayumov (7), S.Narzullayeva (8), T.Ahmedov (9), M.Muhiddinov (10), N.Mallayev (11), İ.Hakkulov (12), A.Erkinov (13), N.Cabbar (14), M.Əsədov (15), E.Ochilov (16), B.Rajabova (17) və başqaları Nəvai yaradıcılığının və “Xəmsə”nin ələmsümül əhəmiyyətini vurğulamışlar. Azərbaycan və Özbəkistanın görkəmli Nəvaişünas alimi Akif Azalp “Əlişir Nəvai və renessans” adlı tədqiqatında yazır ki, Şərq renessansının özünəməxsus hadisəsi kimi Əlişir Nəvainin yaradıcılığına diqqəti hələ sovet dönəmində tanınmış ədəbiyyatşünslar Konrad və Jirmunski kimi nəzəriyyəçilər yönətmışdi... Ə.Naviyə qədərki beş əsrlik (XI-XV) türkdilli ədəbiyyat dünya mədəniyyətinə Əlişir Nəvai kimi bir intibah hadisəsini vermək üçün bədii incilərlə zəngin və böyük bir hazırlıq mərhələsi keçmişdir. Şərqi Turanda Mahmud Kaşğarlıdan tutmuş Əhməd Yügnəkiyə qədər, Mərkəzi Turanda Əhməd Yəsəvidən tutmuş Mövlana Lütfiyə qədər, Qərbi Turanda Qazi

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Bürhanəddindən tutmuş İmadəddin Nəsimiyə qədər bir çox nəhəng sənətkarlarlar məhz həmin hazırlıq mərhələsinin azmanları idilər. [19, s. 59-60].

Əlişir Nəvainin “Fərhad və Şirin” dastanı, xüsusən, ondakı Fərhad surəti yalnız orta əsrlər Şərq ədəbiyyatının deyil, cahan söz sənətinin ən parlaq obrazlarından biridir. Sanki ustad şair öz sələfinin – Nizami Gəncəvinin az görünən, amma böyük fikir və qayələrin ifadəsi üçün son dərəcə uğurlu olan bu epizodik obrazının orta əsrlər üçün hədsiz zəruri olan potensial imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir. Ə.Nəvai, xüsusən, Fərhad və Xosrov qarşıdurmasını öz zamanəsinin möhtəşəm konfliktinə çevirə bilmişdir. Dastanın “Fərhadın Xosrov yanına gətirilməsi” fəslində bu nöqtəyi-nəzərdən diqqətə layiqdir; məşhur sual-cavabdan öncəki halətlərin təsviri, Fərhadın düşməni hüsuruna gətirilməsi çox gözəl və emosionaldır: “Bu sevda yolunu keçən müsafir, Edir hadisəni bu yolla təsvir: Götürüb Fərhadı bir dəstə cəllad, Xosrovun yanına gətirdilər şad. Xosrov bu əhvaldan sevindi əlbət, Bəxş etdi onlara şahənə xəl'ət. Məcnunu zəncirə çəkdi dərhal, Əl və ayağına vurdurdu qandal. Bütün əzasını bağlatdı bir-bir, Sanki divanəyə vuruldu zəncir. Təbib çağırıdılar, verib dərmanı Gətirdi özünə o natəvanı. Göz açıb özünü yad yerdə gördü, Bütün vücudunu zəncirdə gördü. Uzanmış əcaib bir hal içində, Başdan ayağadək qandal içində. Önündə şahənə, gözəl bir qəsir, Ətrafında qoşun, mülahim, vəzir. Saray eyvanında durmuş uca taxt, Üstündə əyləşib şahi-cavanbaxt. Kəyan taxtı olub ayaq altısı, Başında şah tacı, zər parıltısı. Fərhad təəccüblə baxırdı ona, Başında min xəyal, gözündə mənə. Gah qısqanclıq verir ona məhəbbət, Gah da rəqibinə edirdi heyrat. Tezəcə anladı ki, bəlalı tale, Yeni bir macərə eyləmiş vaqe” [21, s. 201-202]. Böyük şair ən məşhur və canlı epik nəsr lövhələri ilə müqayisə olunacaq bu nəzm parçasında Fərhadın faciəvi vəziyyətini sanki rəssam fırçasıyla rəsm edirmiş kimi həssaslıqla və səbrlə cızır. Öz qəhrəmanının mənəvi və cismani xətti-hərəkətlərini həm bədii məntiq, həm də mənəvi-psixoloji cəhətdən əsaslandırır. Məhz buna görə də 600 ildən bəri Fərhadın cavabları nəsil-nəsilə heyratlandırməkdə və düşündürməkdədir. “Dedi: “Ey divanə, haralısan sən?”. Dedi: “Divanələr tanımaz vətən!”. Dedi: “Nə seçmişən özünə peşə?”. Dedi: “Rüsvayi-eşq olmaq həmişə”. Dedi: “Bu peşəylə pul qazanılmaz!”. Dedi: “Eşq oduna yansan az olmaz”. Dedi: “Eşq odundan da bir əfsanə!”. Dedi: “Yanmayanda yox bir nişanə”. Dedi: “Yanmağın nədən bilim mən?”. Dedi: “Duymaz onu var-dövlət güdən”. Dedi: “Nə zamandan sövdalısan sən?”. Dedi: “Vücuduma ruh girməmişdən!”. Dedi: “Bu sövdadan əl çək, kama yet”, Dedi: “Bu sözləri burax, tövbə et!”. Dedi: “Aşıqlərə nə ağır gələr?”, Dedi: “Hicran günü, məhəbbət, kədər”. Dedi: “Bəs onların nədir həyatı?”. Dedi: “Görüş günü yar iltifatı”. Dedi: “Çək söz ilə yarın rəsmi”, Dedi: “Dil qısqanar desəm ismini”. Dedi: “Könlün onun eşqinə yurdmu?”, Dedi: “O eşqdır cismimdəki ruh”. Dedi: “Arzundurmu canan vüsali?”, Dedi: “Bəsdir mənə ancaq xəyalı”. Dedi:

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

“Qoy özgəyə gülsün o ləblər”, Dedi: “O gül dodaq yadı zəhərlər”. Dedi: “O səndə də tutar qoymadı”, Dedi: “Həm bu idi könül muradı”... Şah neçə çətinə çəkdi xitabı, O qədər asanca yetdi cavabı. Fərhadı mərdanə bir natiq gördü, O danışmayırdı, gövhər düzürdü” [21, s.202-203]. Poemanın ən gözəl və dramatik hissələrindən olan bu böyük sənətkar öz qəhrəmanlarının mənəvi deyişmədə uğurlu şəkildə göstərməyə nail olmuşdur. Şah və qəhrəman qarşılaşması vasitəsilə müəllif öz əsərinin əsas ideyasını bədii surətdə sərgiləmişdir...

Xosrov Fərhadın ağıllı və məntiqli ittihamları qarşısında lal olur, ciddi və kəsərli cavablar tapmaqda acizlik çəkir. Əzəmətli aşiqin ifşaedici və rəqibini sarsıdıcı hücumları qarşısında şah məğlub vəziyyətə düşür. Xosrov Fərhad qarşısındakı acizliyini yalnız şahlığına güvənərək, kobud şəkildə və amiranə bir tərzdə ört-basdır etmək məcburiyyətində qalır. Qəzəbli və qəddar şahənə hökmünü xəcalət çəkmədən elan edir: “Qəzəbli hökmünü verdi o qəddar: “Qurulsun qalanın önündə bir dar. Bağlansın Fərhadın ayağı, əli, Çəkilsin o dara azgın heykəli. Sonra yaz yağışı kimi biqərar, Yağsın üzərinə zəhərli oxlar. Cəsədi bu halda qalsın neçə gün, Gəlib gedən onu gözüylə görsün. Gədalar bu işdən ibrət alaraq, Bir də padişaha çıxmasın ortağ. Neçə gündən sonra ocaq yandırıp, Cəhənnəm odu tək alovlandırıp, Atılsın vücudu həmin odlara, Ucalsın alovu boz buludlara. Onu atəşlərdə qovurmaq gərək, Külünü göylərə sovurmaq gərək. İstərəm dünyada izi qalmasın, Ellərdə, dillərdə sözü qalmasın”... [21, s.203-204]. Ümumən, akad. H.Araslı da vurğuladığı kimi, Fərhadla Xosrovun qəzəbli mükəlliməsi Şərq epik şeiri tarixinin ən parlaq səfihələrindən biridir. Görkəmli alim Ə.Nəvai Fərhadının özünə məxsusluğunu ayrıca qeyd edir: “Lakin Ə.Nəvai bu surəti əsərin qəhrəmanı seçdiyi zaman bütün sələflərindən fərqlənir. Bu isə şairə öz zəngin fikirlərini ətraflı göstərmək üçün imkan yaratmışdır” [4, s.7]. Həqiqətən həm Fərhadın ictimai mənşəyi, bədii bir obraz kimi təyinatı, estetik idealı və mahiyyəti əvvəlki Fərhadlara bənzəmir. Fərhad, Ə.Nəvainin təlqini və təqdimatında tamamilə başqa – yeni və orijinal təsir bağışlayır. Alim diqqətimizi məhz bu fərqlərə yönəldərək aşağıdakıları göstərir: “Nizaminin əməkçi insanlar sırasından seçib, sadə bir daşyonan olaraq göstərdiyi Fərhad əsərdə ikinci dərəcəli surətlərdən biridir. O, əsərə gec daxil olub, tez də məhv olur. Oxucu Fərhadı çox görmür, ancaq bu qısa tanışlıqda Fərhad surəti əbədiləşdirilir. Şair onu unudulmaz mərkəzi surətlər səviyyəsinə qaldırır” [4, s.7]. Nizamidən fərqli şəkildə Ə.Nəvai qəhrəmanının ictimai və mənəvi mənşəyini, onun fəvqəladə həyat yolunu və bənzərsizliyini baş surətlərdən biri – mərkəzi qəhrəman kimi geniş və ətraflı təsvir edir: “Fərhad bu sözlərdən olunca agah Gülərək söyədi: “Ey qəzəbli şah! Təsəvvür etmə ki, yetişdin kama Çəkdin rəqibini sən intiqama. Əmrin məqsədimplə tuşbatus gəlir, Sevgidə çəksəm, mənə xoş gəlir. Çünki arzum idi eşqdə ölmək, şükür muradıma yetirdi fələk! Səni cövrü-cəfa hirsə gətirir, Mənə ləzzət

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

verir, mənə ruh verir...”. (21, s.204). Bu cavablar Fərhadın, həqiqətən də sufianə etiqada malik, ilahi ideallarla yaşayan bir aşiq olduğunu nümayiş etdirir. Onun yer üzündə yeganə amalı və istəyi cananın vüsalına yetişməkdir. Canan isə Xudadır. Şirin Fərhadın nəzərində məhz Xudanın təcəllisi olduğu üçün bu sevginin əsas hədəfinə çevrilib. Fərhad ilahi eşq dərdinə yoluxduğu üçün yer qaygıları onun qəlbinə yol tapa bilmir. Məhz elə bu səbəbdən Fərhad şahın onu dardan asmaq qərarından qətiyyənlə qorxmur, əksinə, “bu puç dünyadan” qurtulmaq, imkanı kimi qarşılayır şahın fərmanını. “Amansız əzabdan xilas olar can” deyərək başına gələnlərdən əsla təəssüflənmir. Beləliklə, Ə.Nəvai Fərhad və Xosrovun üz-üzə gəldiyi bu təkrarsız “mənəvi döyüş” səhnəsində öz qəhrəmanının adı insan, adi bir qəhrəman və ya pəhləvan olmadığını xüsusi vurğulayır. Fərhadın, daha doğrusu, Məcnun siqlətli cəməsləkli bir aşiq olduğunu izah edir. Fərhadın başqa Fərhadlardan da əsas fərqi məhz budur. Fərhad fəvqəl-aşiq olduğunu ardıcıl şəkildə izah edir. Şahın onun üçün düşünüb tapdığı əzab və işgəncələrin əslində heç bir qorxu, həyəcan yaratmadığını nadan padşaha başa salır. Məsələn, Xosrov Fərhadın oxlanması hökmünü verir, bəqarə və əslində mənəvi cəhətdən yünilməz aşiq isə hicran “Oxlanmış sinəmi gündə yüz kərə” deyərək, bu hədə-qorxuları çox təmkinli və sakit qarşılayır: “Dedin oxlansınlar mənə hər yandan, Sənə oxlamamış bilirəm, hicran. Amma salmış mənə yaman dərdlərə, Oxlanmış sinəmi gündə yüz kərə. Verdiyin o əmr, o şanlı fərman Qurtarar canımı bəla oxundan” [21, s.204]. Bəla oxundan sinəsi gündə yüz dəfə oxlanan sufi aşiqi, təbii ki, “Cəhənnəm odu tək alovlarda” yanmaq, atəşlərdə qovrulmaq da öz niyyətinəndən cəkəndirə bilmir: “Dedin vücuduma atəş vurulsun, Külüm küləklərlə göyə sovrulsun. Bilirəm, ayrılıq oduyla hələ Yanmamış cəsədin, dönməmiş külə. Mənə bir atəşə atmış ki, hicran. Cəhənnəm sərimdir qılgıcımından. Sənin hökmün ilə bu işgəncədən Qurtarıb, behiştə köç eylərəm mən. Dedin sovrursunlar külümü göyə, Xəlil Peyğəmbər tək çatdım diləyə. Vücudum torpağı çox xoşdur mənə, Bədən məhbəsində zəncirlənincə” (204). Şahın düşündüyü bütün əzab növləri – (1) dar ağacından asılmaq, (2) vücudunun oxlanması, (3) cəhənnəm odun da bəqar atəşlərdə yanmaq və nəhayət, (4) külünün göyə sovrulması da Fərhadın vecinə deyil. Çünki bu bəxtsiz və əzabkeş aşiq bu işgəncələri hər gün yaşayır. Hər gün könüllü olaraq dardan asılır, vücudu oxlanır, atəşlərdə yanır və onun külünü küləklər göylərə sovrur: “Vücudum torpağı çox xoşdur mənə, Bədən məhbəsində zəncirlənincə. Kül olub qarışsın əsən küləyə, Məhbəbət havası sovrursun göyə... Ətirli buluda çevrilə bəlkə, cananın başına sala o kölgə. Hicranla göz yaşı yağdıraraq gah Çəkə şimşək kimi eşq əlindən ah. O şimşək nur sala yar torpağına, Yağa yağış kimi bağça-bağına. Nə cəza düşünsə zalım hökmdar, Mənə ziyanı yox, bəlkə xeyri var”. [21, s.204-205]. Fərhadın öz qanxor düşməninə cavabları çox kəsərlidir. Özü də bu cavabları bir-birini tamamlayan bir neçə hissədən

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

ibarətdir. Birinci hissədə, yəni Xosrov və Fərhadın bilavasitə üz-üzə, göz-gözə mükəlliməsində əzabkeş aşiq öz düşməninə tutarlı həyatı-fəlsəfi cavablarla məğlub edir. Bu acınacaqlı vəziyyətdən çıxmaq üçün Xosrov məhbus aşiqi düşünüb “İcad” etdiyi cəza növləri ilə qorxutmaq və susdurmaq istəyir. Ancaq yenə niyyətinə çatmır. Fərhad bu cəza növlərinin və üsullarının onun üçün bir xilas olacağına Xosrovu inandırır. Xosrovun məqsədi isə Fərhadın qurtuluşu yox, təbii ki, sonsuza qədər cəzalardan inləməsi və ya məhv olmasıdır. Növbəti üçüncü mərhələdə Fərhad düşməni sarsıtmaq üçün, onu namərdlik və nanəciblik yolundan qaytarmaq, azacıq da olsa onda insanlıq hissini və duyğularını oyatmaq üçün emosional mənəvi-psixoloji hücum, itiham taktikasını seçir. Fərhadın ard-arda gətirdiyi arqumentlər, hər bir insanı utandıracaq dəlil-sübutlar axmaq və zalım şah ətrafındakılara da təsir edir. Xüsusən, özünü aşiq adlandıran birisinin “Bir qərib aşiqin, bir yazıq canın” üzərinə saysız-hesabsız qoşunla hücum etməsi heyramiz bir iyrənclikdir: “Lakin təəccübdür bir natəvanın, Bir qərib aşiqin, bir yazıq canın, Qəlbində sevgidən od kükrəyənin, Fəlkədən başına yumruq dəyənin, Çərxin cəfasına köküs gərənin, Ümidsiz seveyə könül verənin Eşqini eşidib dildən, ağızdan, Ona rəqib çıxır bir qanlı sultan. Görmədən dildarı olaraq aşiq, Özünü qələmə verməkdə sadıq, Toplayıb başına yüz min əsgəri, Sıyırıb qınından qılınc, xəncəri, Canan diyarına salır iğtişəş, Başdan tac düşürür, bədəndən də baş.” [21, s.205]

Yuxarıda nəzərdən nəzərdən keçirdiyimiz parçada hər iki rəqibin xasiyyəti və haləti müqayisəli şəkildə səciyyələndirilib. Ə. Nəvai Fərhadı da Xosrovu da mənəvi keyfiyyətlərinə görə dəyərləndirir. Müəllif bu məsələdə mizan və meyarlara dəqiq fikir verir. Fərhadın bir aşiq kimi sifətlərini riyazi məntiq və dəqiqliklə göstərir; Tənha bir natəvan (2) bir qərib aşiq, (3) bir yazıq can, (4) qəlbində sevgi coşub-daşan, kükrəyən, (5) Fəlkədən başına hey yuruq dəyən, (6) çərxin cəfasına köksünü verən və s. Bunlar Fərhadı bir insan və sevgi fədaisi kimi göstərən, açıq-aydın nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdir. Bu mənəvi xarakteristikanın fonunda Xosrovun daxili aləmi aşağıdakı əxlaq və insani cəhətlər, əlamətlərlə təqdim edilir: Fərhadın eşqini eşidib dildən, ağızdan və bunların təsiri ilə sevgilisini tapmaq, ona qovuşmaq istəyir, (2) o, adi bir rəqib deyil, qanlar tökən bir şahın, (3) Şirini görmədən, tanımadan “aşiq” olub və özünü hamıya sadıq bir aşiq kimi qələmə verir, (4) öz sevgilisinə çatmaq, vüsala qovuşmaq üçün iki yüz minlik qoşunla diyarına hücum çıxıb, (5) yüz qan içici əskərlə tək bir qəribi mühsirəyə alıb, (6) heç bir xəccələt çəkmədən özünü “rəqib” adlandırır, (7) yazıq bir binəcanın başı yüz min əziyyət çəkib, bağı qan olanın qanına susayıb, (8) Nə sözlə. Nə rica və vədlər onu ram edə bilir, nə də cəsrəti çatıb qılıncı boynunu vura bilir, (9) Fərhadın onun qoşununa atdığı iki daş, ona vurduğu iki zərbə Xosrovu sarsıdıb, (10) nəhayət, alçaqcasına, iyrənc bir məkrə və Fars şahlarına, hakimiyyət nümayəndələrinə xas olan hiyləgərliklə Fərhadın huşunu başından şıxarıb, əsir

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

götürməyə müvəffəq olub. Bu mənəvi-əxlaqi xasiyyətnamələr Fərhada sevgimizi, Xosrova isə nifrətimizi birə-beş artırır: “Axır hiylələrə, məkrə əl atmış, Qəribin huşunu başdan oyatmış; İşlədib min kələk, min cürə tədbir, Əl və ayağına vurdurub zəncir. Qandalla bənd vurub hər bir üzvünə, Yenidən gətirir onu özünə Mərhəmət etmədən ondakı hala, Tutar rişxənd ilə sorğu-suala. Tənəli sözləri xəncərdən iti, Xeyli uzun çəkir şahın söhbəti. Fərhad da verdikcə düzgün cavablar, Bununla kifayət etmir hökmdar. Zövq alır yazığın əziyyətidən... Əhsən bu qaydaya, qanuna əhsən! Belə bir cəzadan yaxşıdır ölüm, Heç kim görməmişdir belə bir zülüm”. [21, s. 206]. Fərhadın bu yanıqlı etirafları Fərhadın mənəvi əzəmətini və mərdliyini nə qədər əks etdirirsə, eyni zamanda, Xosrovun bir insan kimi daxilən puçluğunu nümayiş etdirir. Xosrov bir şah kimi də mənfur və ləyaqətsizdir. Aydın olur ki, Fərhadın dastanda bir neçə missiyası var, onlardan biri də aşiq-pəhləvanın dövrünün ən zalim və axmaq padşahı Xosrovun ittihamçısı kimi çıxış etmişidir: “Lakin məhv etmədən bu möhnət məni, Yəqin öldürəcək xəcalət məni Ki, adil şahımız tələlər qurub. Olur rəqibinə axırda məğlub. Belə ədaləti qorusun allah, Belə şücaətə min bərəkallah!” [21, s.206]

Ə.Navai Fərhadın mükəmməl və ədalətli bir şahzadə, ləyaqətli bir aşiq kimi obrazını yaradarkən onun özünə və keçdiyi həyat yoluna tənqidi münasibətini də ifadə etməyi unutmur. Fərhad öz keçmişini xatırlayıb, bəzən təəssüflənir. Bu onun ilk növbədə yalnız ideal daşıyıcısı, ictimai-fəlsəfi ideyanın deyil, canlı insan olduğunu sübut edir. Fərhad real bir insan olaraq düşünüb-daşınır, düşündüyü vəziyyətin səbəblərini götür-qoy edir və ondan qurtulmaq üçün çarələr axarır. Bütün bunlar onun ələmli-qəzəbli etiraflarında özünü büruzə verir: “O vaxt ki, bilməzdim nə sevda, nə yar. Düşüncə taxtında tutmuşdum qərar, O vaxt ki, çimirdim ağıl nurunda. Xosrov döyüşümə çıxsaydı onda. Olsaydı ordusu yüz bunca, heyhat, Hər biri qan tökən, hər biri cəllad. Ömür tellərini bir-bir üzərdim, Şaha igidliyi mən görkəzərdim. Sönərdi içində qürurlu alov, Şücaət rəsmiini öyrənərdi o”. [s. 206]. Bu misralarda Fərhad sevgi xəstəliyinə yoluxmazdan, yar eşqinə düşməzdən yaşadığı çağları xatırlayır; Həmin vaxtlarda Fərhad həm sağlam. Həm də çox güclü –qüvvətli idi. Əgər o zamanlar Xosrov qoşunuyla qarşısına çıxsaydı, Fərhadın qarşısında duruş gətirə bilməzdi. Cəmi iki böyük daşla qoşunu pərən-pərən olan Xosrov yüz belə daşın qarşısında nə hala düşərdi! Hələ də mən Xosrova o daşları atarkən ona da, qoşununa da rəhm-şəfqət göstərdim. Yoxsa Xosrovu da, qoşununu da cəhənnəmə vasil edərdim... Burada Ə.Navai Fərhadın mənəviyyatında baş verən ciddi dəyişməni vurğulayır. Həqiqi pəhləvanın eşq pəhləvanına, misilsiz biziki gücün mənəvi qüdrətə çevrilməsindən bəhs edir. Fərhad Çin Xaqanının oğlu kimi gəncliyində, həqiqətən də, ad-san qazanılı, şöhrəti cahana yayılıb. Ancaq Şirinin eşqi onun bütün həyatını və mənəviyyatını dəyişir, alt-üst edir. O, dünya şöhrətli bir qəhramandan, aciz, zəif, tətəvansız, xanimansız, yazıq və qərib

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

bir aşiqə çevrilir. “Fərhad və Şirin”də diqqəti çəkən əsas ideya-estetik məsələlərdən biri də məhz budur. Əgər “Xosrov və Şirin”də ərköyün və qudurğan Şahzadə Xosrov Şirinin eşqiylə mahiyyətən dəyişərək, mənəvi təkamül yolunu keçərək həqiqi aşiqə və insafli, vicdanlı insana çevrilirsə, “Fərhad və Şirin” də xalqın sevimlisi olan qəhrəman və pəhləvan Fərhad güc-qüdrətindən ayrılıb, mənəvi zənginlik və yüksəklik qazansa da, köməksiz və aciz bir varlığa, eşqin mənfi və insanı alçaldan təsirini sərgiləyən mənəvi-psixoloji subyektə və köməyə möhtac xəstəyə çevrilir: “İndi ki, həm zəif, həm təvənsizəm. Bir qərrib aşiqəm, xanimansızam, Yenə də tutmağa tək mənə Pərviz, Bir dəstə atlıyla qalmışdı açız. Özün şahidisən, o daş ki, atdım, Başından taçımı necə fırlatdım. Əgər alnını da alsaydım nişan, Canın qurtarmazdı əlimdən, inan. Keçdim o dəstənin qanından haman. Onlarla birlikdə sənin qanından...” [21, s. 206]

Ümumən, poemanın “Xosrovun Fərhadı hiylə ilə tutması” fəslində biz Ə.Nəvainin bədii-fəlsəfi konsepsiyası, onun təsəvvüf təliminə özünəməxsus yanaşması, ulu sənətkarın xeyli yeni mənəvi-estetik xülasələri ilə tanış oluruq. Fərhadın dilindən deyilən fikirlər, onun öz həyat yolu haqqında öz dilindən səsləndirdiyi dəyərləndirmələr son dərəcə düşündürücüdür. Fərhad zülümkar şahla üz-üzə gələrək, sizə elə gəlmirmi ki, o hal-hazırkı halından məmun deyil?! Hətta ilk gənclik çağlarını yada salıb, zəif və zəbun halətə düşməsindən peşimandır. Fərhad Xosrovla məhz o zamanlar qarşılaşmadığına görə dərindən təəssüflənir. O, açıq-aşkar eşq sövdasına düşdüyünə görə peşimanşılığını bürüzə verməyə də, gücsüzlüyünə, acizliyinə, tənhalığına, xaqansızlığına və xanimansızlığına görə tutduğu yolun aqibətləri onu qətiyyənlə sevindirir... Fərhad əgər, tez-tez vurğuladığı kimi, öz işlərindən və başına gələnlərdən sevinseydi, bu vəziyyətdən xilas olmaq tədbirləri düşünməz, yollar axtarmaz və Çindən, doğma yurdundan bir xəbər, xilasgar gəlişini arzulamazdı. Fərhad eşq yolunda, Şirin uğrunda hər cür möhnətə əzab-əziyyətə razı olsa da və bunu Xosrova tez-tez yüksək bəlağətlə və qanadlı misrallarla söyləsə də, əsirlikdə, Xosrovun əlin acınaveçəli şəkildə can vermək istəmir. Budur növbəti ələmlə, iztirali xitablar: “Lakin Çinə tərəf bir külək əssə, Bu matəm havası oraya yetsə, Xaqan xəbər tutar avarəsindən, Ciyər parəsindən, can parəsindən, Bilər, oğlu nə cür düşdü qürbətə, Rast gəldi orada yüz müsibətə; Öldürdülər onu sonsuz əzabla, Odda yandırdılar min iztirabla, Kimsəyə çatmadı dadı, fəryadı, Nə bəlalər tapdı yazıq Fərhadı, Şübhəsiz, dar olar gözündə aləm, Başından aqlını alar qüssə, qəm. Qəzəb qılincını çəkib mərdana, Döndərər qoşunu qara dumana, Xosrov ölkəsinə eyləyər səfər, İntiqam eşqilə o çalar zəfər”. [21, s. 207].

Fərhadın eşitdiyi xəbərlər, hədə-qorxular, şübhəsiz ki, nadan və zalım şahı düşünməyə vadar edir. Xaqan atasının və qüdrətli ölkəsinin, onun faciəsinə dözməyəcəyi barəsində Fərhadın aşağıda söylədiklərinin də Xosrovun öz qərarından

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

vaz keçməsinə ünvanlandığı açıq-aşkar nəzərə çarpır: “Çəksə qılıncını Məşriqdə bir an, Qalmaz dirilikdən Məğribdə nişan. Yurdun həsrət qalar insan üzünə, Daşmar torpağın Çinin düzünə, Silər Mədaini yer kürresindən, Bir qan dəryasına çevirər həmə. Qalmaz nə taxtdan, nə tacdan əsər, Mədain yerində küləklər gəzər. Qalsa da dünyada ancaq bir nəfər, Onacan hökm edər o yerdə yellər. Mən günahsız ollam, Xosrov günahkar, Eylər ölkəsini xaqan tar-mar”. [s. 207]. Fərhad bu sözləri yalnız Xosrovun edamından çan qurtmaq, özünü xilas etmək üçün söyləmir. Həm də, həqiqətən, böyük fəlakətlərin olması, Xosrovun ölkəsinin bir viranəyə çevrilməməsi, minlərlə günahsız adamların qanlsrının tökülməsi üçün bunları yalnız şaha deyil, eyni zamanda, onun yaxın əyan və vəzirlərinə, ətrafındakılara çatdırır. Fərhad öylədiklərinin məhz belə məzmun və məna daşdığını da xüsusi vurğulayır: “Versəydi çərx mənə yüz min cəfalar, Əsla eyləməzdim bu sözü təkrar. Amma ki, Pərvizin nadanlığından. Dünyanın sabahkı viranlığımdan, Qorxaraq sözümü xeyli uzatdım; Eşidən deməsin qüssəyə batdım. Bilsinlər sözümü deyib tükətdim, Canan deyə-deyə cahandan getdim”. [21, s. 207].

Fərhadın şaha və edam meydanına toplanmış camaata xitabən dediklərinin yalnız xəbərdarlıq, hərbə-zorba və ya hədə-qorxu olmadığını onun son sözləri qəti şəkildə isbat edir:

“Dedi: - “Nə bilsəniz eyləyin indi.

Ya asın, ya kəsin, fərman sizindi”. [21, s. 207].

Şahzadənin ələmli və yanıqlı ürək sözləri meydana toplaşanlara hədsiz təsir edir. Şahın önündən Fərhadı sürüyə-sürüyə dar ağacına tərəf aparanda camaatın vay-şivəni ərsə qalxır. Şirindən, Məhindən də əvvəl xalq Fərhadın müdafiəsinə qalxır, el-obanı “günahsız” və son dərəcə istedadlı, qüdrətli həm də “bu böyük insan”ın nahaq yerə öldürülməsi həyacanlandırır, hərəkətə gətirir. Fərhadın edama hazırlanması prosesi əhalini onu müdfiə etməyə rəğbətləndirir, bu mənzərəyə tamaşa edənlərin gözlərindən isti yaşlar axır, camaat “onunla ölməyi eylədi arzu”. (s. 208). Ə. Navai bütün fəsillərdə olduğu kimi dastanın bu hissəsində də bütün personajların və iştirakşılının əhvali-ruhiyyəsini bədii cəhətdən real və emosional əks etdirməyə çalışır. O, yalnız qara camatın yox, şahın ovqatını da vəziyyətə uyğun şəkildə ifadə edib: “Bu yandan da Xosrov əyanlarilə, Başında bir böyük şanlı qafilə, Bu yüksək insana edirdi heyrət; Kimdə var ondakı mərdlik, cəsərat? Gözdən yaş axıdıb bütün xəlayiq, Dedilər: “Ölümə deyil bu layiq”. Xosrov da təəssüf edirdi pünhan. Lakin necə dönsün öz fərmanından.” [21, s. 208].

Ağıllı vəzir-vəkil axmaq padşahın başına, ağıl qoyur, onun edamını həvəslə əvəz etməyi məsləhət görürlər. Hiyləgər vəzirlər Fərhadın söylədiklərinin nə dərəcədə həqiqət olub-olmamasını yoxlamağın zəruriliyini vurğulayırlar: “İşə qarışmağı vəzir

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

bilib fərz, Bir kənara çəkib şaha qıldı ərz Ki: “Onu öldürmək dəyməz heç nəyə, Zəncirlə dam yetər bir divanəyə. Zənnimcə, Fərhadın suçu azdır, az, Həbs etsək, bizə bir ziyanı olmaz. Doğrudur, başında divanəlik var, O, idrak yolundan düşübdür kənar, Lakin sözlərində gülür həqiqət, Düşünmək lazımdır bir xeyli müddət. Uca dağ başında ayırıb bir yer, Orda əl-qoluna vurarıq zəncir. İki-üç ay tamam dustaqda qalsın, Üstünü neçə yüz keşikçi alsın, Sözündə doğruluq olarsa peyda, Eyb etməz, sağ qalsın bu dərddə şeyda. Əgər ki, sözləri çıxsa yalana, Hər nə lazım isə eylərik ona”. [21, s. 208].

Ümumən, dastanın “Fərhadın Xosrovun yanına gətirilməsi” fəslə əsərdəki, obraz bir sistemini və onların qarşılıqlı münasibətlərini dərk və təsəvvür etməyə geniş imkan yaradır. Aydın ki, Fərhad Ə. Navainin təsəvvüf idealının əsas ifadəçisi olan obrazdır. İnsanın ilahi eşqə sadıqlığı əsnasında dəyişməsi, çevrilməsini şair misilsiz bir ardıcılıqla və inandırıcı şəkildə gözlərimiz önündə caanlandırır. Əsərin sonunda dahi dastançının öz sevimli qəhrəmanının son taleyi və bədii-fəlsəfi sistemin yönləndirdiyi gözlənilən, nəzərdə tutulan qisməti haqqında söylədiyi məşhur beyt onun uzun-uzad eşq faciəsini yaratmaqdan məqsədinin nədən ibarət olduğunu da göstərir:

Şahlıqdan əl çəkib o xakrəhlik,

Tapıbsa bu idi həqiqi şahlik. [21, s. 208].

Məsələ bundadır ki, “xakrəhlik” yolunu yalnız Fərhad seçməyib, onun ən yaxın əqidə və məslək dostları Şapur və Bəhram da bu yolu sevib seçirlər. Şair onların Fərhada qovuşmaq istəyini və ehtirasını xüsusi vurğulayır. Şapur öz işindən və arzularından, Bəhram Xaqanın, Fərhadın kiçik qardaşının yaxın dostu və böyük bir qoşun sərkərdəsi olmağına baxmayaraq, müasir leksikonda ifadə etsək, öz karyerasından vaz keçərək, “Fəna mülkü”nə tələsirlər: “Sonra qoşunlara payladı sərvət, Dedi ki: “Çəkdiniz xeyli əziyyət, Gediniz qovuşun əyalınıza, Yetişin vətənə, mülk-malmıza”. Belə bir rəftarı ürək dağladı, Ordu vidalaşdı xeyli ağladı. Dedi: - “Şaha deyən aldı arzu-kam, Sevgili Fərhada yetişdi Bəhram”. Ordu rəvan olub yenə tutdu yol, Sən də harda olsan ürəyi xoş ol!”... [21, s. 288].

XV əsrin dahi sənətkarı Əlişir Nəvai özünün “Fərhad və Şirin” və “Leyli və Məcnun” dastanları ilə fəqət türk xalqları ədəbiyyatında deyil, bütün Şərq ədəbiyyatında eşq və aşiqliyin yeni tərifini və təlqinini yaratmağa müvəffəq oldu. Böyük sələfi və ustadı Nizami Gəncəvi kimi, Əlişir Nəvai də dövrünün ən məşhur və şöhrətli aşiqi dərəcəsinə yüksəldi. Görkəmli Nəvaişünas alim Erqas Açılov qiymətli tədqiqatlarından birində haqlı olaraq yazır ki, Əlişir Nəvai bir çox qəzəllərində özünü Məcnun və Fərhadla, sevimli məhbubəsini isə Leyli və Şirinlə müqayisə edir, özünü və sevgilisini onlardan üstün qoyur. [17, s. 211]. Tanınmış alimin bu mülahizələri eşq və aşqlik probleminin dahi sənətkarın mənəviyyatı və yaradıcılığı üçün son dərəcə mühüm və həlledici əhəmiyyətə malik məsələlərdən biri olduğunu vurğulayır.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

(Использованная литература/ References):

1. V.V.Bartold. Mir Ali-Shir i političeskaya jizn. Soçineniya. T.II (2). M., 1964.
2. N.İ.Konrad. Zapad i vostok. M., "Nauka", 1964.
3. Y.E.Bertels. Navoiy i Djamiy. M., "Nauka", 1965.
4. H.Araslı. Ön söz. Bax: Əlişir Nəvai. Fərhad və Şirin. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1968.
5. A.Hayitmetov. Shark adabiyotining ijodiy metodi tarixidan: (X-XV asrlar). Toshkent, "Fan", 1970.
6. S.Erkinov. Navoiy "Farhad va Shirin"i va uning qiyosiy tahlili. Toshkent, "Fan" nashriyoti, 1971.
7. A.Abduğafurov. Buyuk beshlik saboqlari. Toshkent, "Fan" nashriyoti, 1995.
8. A.Kayumov. Nazm va tafakkur kuyoshi. T., "Adabiyot va sanat nashriyoti", 1992.
9. S.Narzullayeva. Narzullayeva. Tema "Leyli i Medjun" v istorii literaturı narodov vostoka. Baku, 1980.
10. T.Ahmedov. Alisher Nvoiyining "Layli va Majnun" dostoni. Toshkent, 1971.
11. M.Muhiddinov. Komil inson – adabiyot ideali. Toshkent, 2005.
12. N.Mallayev. Soz san'atining gultoji. "Adabiyot va sanat nashriyoti", Toshkent, 1991.
13. İ.Hakkulov. Zanjirband sher qoshida. "Cholpan" nashriyoti, Toshkent, 1991.
14. A.Erkinov. Alisher Navoiy "Xamsa"si talqini manbalari (XV-XX asr boshi). "Tamaddun". Toshkent, 2018.
15. N.Cabborov. Maoni ahlining Sohibqiranı. "Adabiyot" nashriyoti. Toshkent, 2021.
16. M.Asadov. Soqiynoma: Tarif va poetika. "Tafakkur" nashriyoti, Toshkent, 2020.
17. Ergash Ochilov. Bir hovuch dur. "O'zbekiston" nashriyoti, 2011.
18. Buvirobiya Rajabova. Temuriylar renessansi va Bobur. "Fan" nashriyoti, Toshkent, 2021.
19. Akif Azalp. Alisher Navoiy va umumturk renessansi. Bax: "Alisher Navoiy va Ozarboyjon adabiyoti". Beynaxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 16 noyabr, 2016-cı il. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017.
20. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. Ğafur Ğulom nomidaqi nashriyot-matbaa icodiy uyi, Toshkent, 2020.
21. Əlişir Nəvai. Fərhad və Şirin. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1968.